

DĖL REGRESYVINĖS BALSIŲ ASIMILIACIJOS
KAI KURIOSE ŠIAURĖS RYTŲ ŽEMAIČIŲ DŪNININKŲ TARMĖSE

V. VITKAUSKAS

Regresyvinė balsių asimiliacija, taip plačiai paplitusi žemaičių dounininkų tarmėse¹, tam tikrais atvejais yra nesvetima ir kai kurioms dūnинinkų tarmėms² ir ypač čia smulkiau aprašomai Kuršenų tarmei³. Žinoma, kalbęti apie nuoseklą regresyvinę asimiliaciją aprašomose dūnинinkų tarmėse negalima, nes čia tos asimiliacijos téra paveiktas tik balsis *e*. Prieš galūninius *i* < *ī* < **in* [ir supriešakéjusius *u* < *ū* < **un* bei *u*] (kartais ir prieš *ie* < *ē*) pagrindiniu-senoviniu kirčiu kirčiuotas *e* tam tikrais atvejais yra nepailginamas, bet tariamas trumpai. Ir tai atsitinka visais tais atvejais, kai gretimos dounininkų tarmės (Raudėnai, Tryškiai, Papilė, Tirkšliai ir kt.) vietoj *e* turi *ē* ir *ie* ar net *ē*.

Regresyvinė asimiliacija Kuršenų tarmėje pastebima:

1. Kai *e* eina betarpiskai prieš galūninių skiemenių, kurio sudaromieji balsiai yra *i*, supriešakéję *u* ir *u'* arba dvibalsis *ie*:

a) kai kurių *ja*-kamienių vardažodžių vns. vardinke, naudininke, galininke, vietininke, šauksmininke, dgs. kilmininke ir vietininke:

Vienaskaita

V.	<i>sēnis</i> ~ <i>sēnis</i>	<i>vi·nm̑ētis</i> ~ <i>vienm̑ētis</i>
K.	<i>sē·ne</i>	<i>vi·nm̑ē·če</i>
N.	<i>sēñu·</i>	<i>vi·nm̑ēñu·</i>

¹ Žr. K. Būga, Rinktiniai raštai, t. 2, Vilnius, 1959, p. 492; V. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnинinkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida, „VVPI Mokslo darbai“, t. 11, Vilnius, 1960, p. 90; B. Rokaitė, Kai kurie nauji žemaičių tarmių fonetikos dalykai, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, t. 4, Vilnius, 1961, p. 149—153; A. Girdenis, Balsių asimiliacijos reiškiniai Tirkšlių tarmėje, „Kalbotyra“, t. 4, Vilnius, 1962, p. 141—150. Žr. ten pat paplitimo geografiją ir tarminius pavyzdžius.

² Apie regresyvinę balsių asimiliaciją Pavandenės apylinkėse žr. V. Grinaveckis, min. veikalas, ten pat. Nuosekliai regresyvinė balsių asimiliacija šių metų dialektologinėje ekspedicijoje užfiksuota dar dūnинinkų tarmėse apie Užventį, Vidsodį, Kolainius.

³ Apie Kuršenų tarmės plotą ir kai kurias fonetines ypatybes žr. V. Vitkauskas, Kuršenų tarmės kirtis ir priegaidė, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, t. 3, Vilnius, 1960, p. 61—76.

G.	<i>sēni</i>	<i>vi·nmę̄ti</i>
In.	<i>sēnū</i>	<i>vi·nmečū</i>
Vt.	<i>mędie</i>	—
Š.	<i>sēni sēnau</i>	—

Daugiskaita

V.	<i>sēne⁴</i>	<i>vi·nmę̄te⁴</i>
K.	<i>sēnū</i>	<i>vi·nmečū</i>
N.	<i>sēnē·ms</i>	<i>vi·nmę̄tē·ms</i>
G.	<i>sēnūs</i>	<i>vi·nmečūs</i>
In.	<i>sē·ne·s sēne·s</i> (dažn.)	<i>vi·nmę̄te·s</i>
Vt.	<i>mędžu·si</i>	—

Panašiai yra su žodžiais *mēdis* ~ *mēdis*, *mēdžu·*, *mēdi*, *mēdie*, *mēdžu*; *kēlis* ~ *kēlis* (kojos)⁵, *kēlu·*, *kēli*, *kēlie*, *kēlu* (*pū·li un kēlu* | duovenūok ~ pūolė ant kēlių: „Dovenök“); *lēp̄sis* ~ *lēp̄sis*, *lēp̄šu·*, *lēp̄ši*, *lēp̄šu* (*prisiriñka pīlna krē·p̄ša lēp̄šu~ prisiriñko pīlnq krēp̄ša lēp̄šiu*), plg. mot. *lē·p̄ši* ~ *lēp̄šē*, kur *i* < *ē*, vns. gal. *lē·p̄ši* ~ *lēp̄šę*, kur *i* < **en*; *plēpis* ~ *plēpis*, *plēpu·*, *plēpi*, *plēpu*; *ru·p̄estis* ~ *rūp̄estis* (plg. Raudēnų *ru·plesnis* ~ *rūp̄snis*); *šimtamētis* ~ *šimtamētis*, *šimtamēti*, *šimtamēču*, plg. mot. g. vns. vard. *šimtamē·ti*; su žodžiu šerī·s ~ šerīs ir trēc ~ trēcias vns. galininkais: *šerī* (*pastā·ti šerī* | *nepsusišnekiesi* ~ *pastātē šerī*, *nebsusišnekēsi*), trēti (*nepā·reje valkā· i trēti skī·ru* | *palika uñ·trūs mētūs* ~ *nepārejo vaikaī i trēti skýriū „klasę“, paliko antrūs metūs*) ir t. t.

b) ē-kamienių daiktavardžių dgs. kilmininke: *žēmū* (*prīneši valkā· žēmū* ~ *prīnešē vaikaī žēmiū*), *mielēnū* ~ *mēlēnū*. Šiuo atveju asimiliacijos nebūna prieš *ie* < *ē*: visi *sutilpsma* tuō jū·duō *žē·mie* ~ visi *sutilpsma* *tō(je)* *juodō(je)* *žēmē(je)*; *buvā·* ūlkšilie *mielē·niesi* ~ *buváu* *llgšilē(je)* *mēlēnēse*; *nusidirbi·* su *mielē·niems kā·p velniūka·* ~ *nusidirbę* su *mēlēnēms kaip velniūkai* ir kt.

c) Vyr. giminės vardažodžiuose su mažybine priesaga -elis: *daržēlis*, *daržēlu·*, *daržēli*, *daržēlie*, *daržēlē*; *šaukimēlis* (*jētau* | *kāz duo šaukimēlis būva~jētau*, *kās do šaukimēlis būvo*); *duobilēlis*, *duobilēlu·*, *duobilēli*, *duobilēlē* (bet vns. kilm. *duobilē·le*); *klumpēlis*, *klumpēli*, *klumpēlie*, *klumpēlē* (bet *klumpē·le*); *iž gergždēlē* ~ *iš Gergždēliu·* (kaimo vardas) ir t. t. ir t. t. Moteriškos giminės žodžiuose asimiliacija įvyksta tik prieš supriešakėjusį u dgs. kilmininke: *ašarēlu* (*kī·g bū·s ašarēli* *žmuonūms muotinums* ~ *kiek bū·s ašarēliu· žmonūms mótinums*, bet: *ne vi·nā ašarēli neišri·tieje* | *tā· buvā· uški·tiejusi* ~ *ne vienā ašarēlē neišrietējo*, *taip buváu užkie·tējusi*); *dainēlu·*; *žuolēlu·*; *runkēlu·* (*šēšūs vañ·kūs išnešūojā·u un ruvkēlu·* ~ *šešiūs vaikūs išnešiōjau ant rankēliu·*), *muotriškēlu·* „moterēliu“ ir t. t.

d) Vyr. giminės daiktavardžiuose su priesaga -eklis: *bumbēklis* ~ *bambēklis*, *bumbēklu·*, *bumbēkli*, *bumbēklu*; *jaunēklis* (*jaunas žmogus*), *jaunēklu·*, *jaunēkli*, *jaunēklu* (bet vns. kilm. *jaunē·kle*); *žanēklis* (vedės vyras, būsimasis vyras), *žanēklu·*, *žanēkli*, *žanēklu*; *mušēklis* (*įrankis musēms mušti*), *mušēklu·*, *mušēkli*, *mušēklu* ir t. t. Moteriškosios giminės žodžiuose asimiliacijos nepasitaikė išgirsti

⁴ Čia e paveikė kitų linksnių analogija (žr. toliau), plg. žodžio *mēdis* paradigmą.

⁵ Bet *ké·l̄s*, vns. gal. *kē·li* (*išlé·idā·u i kē·li* ~ *išléidau i kēliaj*).

(ar dėl analogijos, ar dėl nenoro sumaišyti su vyriškosios giminės žodžiais): *perē·klu* (*mūn rei·ktu ben dvijū perē·klu* | žadū vištu usivei·sti ~ *mūn reiktu bent dvijū perēklių*, žadū vištu užsiveisti) ir kt.

e) Daiktavardžių priesagoje -enis: *šalténis* „šaltinis“, *šalténi*, *šalténie*, *šalténu* (bet vns. kilm. *šaltē·ne*: *šaltē·ne úndū šá·lc* ~ *šaltēnio* (v) anduō šáltas); pavardėse: *dru·kténis*, *dru·kténu*, *dru·kténi*; *gluodéni*, *gluodénu*, *gluodéni*; *mielénis*, *mielénu*, *mieléni* (bet *mielē·ne* ~ *Mélénio*), *pelénis*, *pelénu*, *peléni* (bet *pelē·ne* ~ *Pelénio*), kaimų pavadinimuose: *ginténu*: iž *ginténu dunauskikai parē·jusi* ~ iš *Gintenių Dunauskikė parējusi* ir t. t.

f) Vyriškosios giminės būdvardžių aukštėsniojo laipsnio priesagoje -esnis (tik vns. vardinke ir galininke): *mažēsnis* (bet *mažē·sni*: *múotriška visumē tūrī mažē·sni bú·ti* ~ *mótriška visumēt tūrī mažēsné búti*), *mažēsnis*; *strugēsnis* „*trum-pesnis*“, *strugēsni*; *šaltēsnis*, *šaltēsni* (bet vns. kilm. *šaltē·sne úndenc* | *pař̄.šil.c á·sus* ~ *nóra šaltēsnio* (v) ándens, *par šíltas ēsqs*); *vi·rēsnis* ~ *vyrēsnysis* (bet *vi·rē·snūuoje* ~ *vyrēsnijoje*), *vi·rēsnūju* (túoki pašutīma turēje) | *ka vi·rēsnūju spí·ri* ~ *tóki pasiutīmą turējo*, *kad vyrēsnuojuojo spýrē*) ir t.t. Moteriškoji giminė neturi nė vieno atvejo, kur ta asimiliacija būtų (vardžiuotiniai būdvardžiai tarmėje dažniausiai yra IV kirčiuotės).

2. Asimiliacija kai kada įvyksta ir tokiai atvejais, kai e neina tiesiogiai prieš skiemeni su galiniais *i* < *i* < **in* ar supriekakėjusi *u* < *ū* < **un*:

a) kai tame tarpe stovi skiemuo su sudaromuoju balsiu e: *sèséri* (tikra *sèséri pei·k* | *uo tū neustúoji ~ tikrā sèséri peika*, *o tū neužstóji*)⁶, *šépeti* (kur *nukišai tūr šépeti ~ kuř nukišái tā šépeti*). Prie šios rūšies priklauso, tur būt, ir žodžiai *kèbelis* „*keblus darbas, vargas*“, plg. lk. *kèbelis*⁷ (*kèbelis su tī·k vaikū ~ kèbelis su tiek vaikū*), *vèpelis*⁸ „*išsižiojélis, žioplys*“ (*kúoks vèpeliš če nepadari's* | *čè gē·ra vī·ra rei·k ~ kóks vèpelis čia nepadarýs, čia gēro výro reika*), *žèbelis* „*kalbás niekus*“ ir kt.

b) Kai tame tarpe stovi skiemuo su sudaromuoju balsiu i: *nèrini*, *nèrinī·s* ~ *nerinýs* „*neriamas daiktas*“ (*pàbuobē's lā·ksta i nèrini úžmeti ~ pabobiaiš lāksto ir nèrinj úžmeté*, bet: *tùrū nè·rine dár nèmažā* | *tùoki šeimí·na apné·rti nèju·kā ~ turū nèrinio dár nemažai*, *tókiq šeimýnq apnérti ne juokai*), *tèšmini* (*susibrá·iži kárvi tèšmini* | *nelé·id ne uš pā·pa pajimti ~ susibrá·ižé kárve tèšmenj*, *neléida ne už pāpo pajimti*) ir kt.

Analogijos veikimas. Kirčiuotų ilgų ir trumpų e kaitaliojimasis to paties žodžio paradigmoje sudaro (kalbetojo sąmonėje) lyg ir tam tikrą painiavą. Dabar, kai asimiliacijos dėsniai nebenturi tarmėje tvirto pamato (suvienodėjo *i* < *i* < **in* ir *i* < *é*, *i* < **en* tarimas: visais atvejais tariami atviri praplatęję *i*, *u*, tarpiniai garsai tarp *i* ir *e*, *u* ir *ø*; tarmę, pasakyčiau, energingai veikia literatūrinė kalba ir gretimos aukštaičių tarmės), paradigmose e dažnai yra suvienodinamas: visose formose tariamas arba trumpas, arba ilgas.

a) Kaip jau buvo minėta, asimiliacijos neteko išgirsti mot. g. daiktavardžiuose su priesaga -eklē: *perē·klu*, *jaunē·klu* ir kt. Ilgas e labai dažnai tariamas ir

⁶ Prie pat ribos su dounininkais, Kentraičių kaime, teko girdėti sakinį: *sèséri pavidieti griēks ~ sèsérie pavydēti griēkas*, bet čia aiški duonininkų įtaka (Raudėnų sèserēi).

⁷ Lietuvių kalbos žodynas, t. 5 (ats. redaktorius K. Ulvydas), Vilnius, 1959, p. 470.

⁸ Plg. K. Bügos vèpelis (žr. K. Büga, Rinktiniai raštai, t. 1, Vilnius, 1958, p. 291).

formose *žē·mū* (tradicine tarme *žēmū*), *mielē·ñu* (trad. *mielēñu*), *buobē·lu*, *sē·seri* (trad. *sēseri*), kaip ir visose kitose formose, kur *e* turi pagrindinį-senovinį kirti.

b) Su vyriškosios giminės vardažodžiai yra visai priešingai: trumpas *e* tariamas ten, kur apie regresyvinę asimiliaciją negali būti ir kalbos, pvz.:

Vienaskaita

V.	<i>mēdis</i>	<i>luopšēlis</i>	<i>gražēsnis</i>
K.	<i>mē·dže mēdže</i>	<i>luopšē·le luopšēle</i>	<i>gražē·sne gražēsne</i>
N.	<i>mēdžu·</i>	<i>luopšēlu·</i>	<i>gražesnē·m</i>
G.	<i>mēdi</i>	<i>luopšēli</i>	<i>gražēsnī</i>
Įn.	<i>mēdžū</i>	<i>luopšēlū</i>	<i>grāžesnū</i>
Vt.	<i>mēdie</i>	<i>luopšēlie</i>	<i>grāžesnēmī</i>
Š.	<i>sēni sēñau</i>	<i>vaikē·l</i>	

Daugiskaita

V.	<i>mē·de·</i> (l. r., sen.) <i>mēde·</i> (dažn.).	<i>luopšēle·</i>	<i>gēresni gerēsne·</i>
K.	<i>mēdžu</i>	<i>luopšēlu</i>	<i>gēresnū·</i>
N.	<i>mēdē·ms</i>	<i>luopšēlē·ms</i>	<i>geresníms geresnī·ms</i>
G.	<i>mēdžūs</i>	<i>luopšēlūs</i>	<i>gēresnūs</i>
Įn.	<i>mē·de·s</i> (l. r.) <i>mēde·s</i>	<i>luopšēle·s</i>	<i>gēresnē·s</i>
Vt.	<i>mēdžu·si</i>	<i>luopšēlu·si</i>	<i>gēresnū·si</i>
Š.	<i>sēne·</i>	<i>vaikēle·</i>	

Iš paradigmos aišku, kad trumpas *e* analogijos keliu tariamas vns. kilmninke, dgs. vardininke, šauksmininke, naudininke ir įnagininke (prieš platų *e* asimiliacijos negalėjo būti).

Ir dar reikia pridurti, kad šitas suvienodinimas ypač ryškus ir dažnas jaunesniosios kartos kalboje.

Panašiai kaip Kuršenų tarmėje regresyvinė asimiliacija veikia dar šiose šiaurės rytų dūnininkų šnektose: Kurtuvėnuose (*jé·m kuř gerēsnis gā·bals ~ jēma „ima“*, kur *gerēsnis gābalas; tuõli mū·su tievi·nē·li biednū· siratēlu* (d.) ~ *tolì mūsù tēvynēlē biednū· siratēliu*), Šaukėnuose (*atē·je túoks vaikēlis ~ atējo tóks vaikēlis; kū· tu če sēni sīeji ~ kā tu čia, sēni, sēji; ūn·t pàslùs pas tūr sēni pažū·rjeti | ar tikrā· jis mīri (p.) ~ siuñta paslùs „pasiuntinius“ pas tā sēnī pažiūrēti, ar tikrai jis mīrē*), Váiguvoje (*ši·ná·usma šaltēnu·se ~ šienáusma šaltēniūse; aī·k bá·ltinti mēdžu ~ eīk bá·ltinti mēdžiu; sēnis bùva su ū·sta·s | su bařzà ~ sēnis bùvo su uōstais „ūsais“, su barzà; mūms gerā· ūjir kulkuzèlie ~ mūms geraī ir kulkuzélē(je); stāsī | a nebieg prakaitēlis ~ Stasj̄, ar nebēga prakaitēlis*) ir kt.⁹

Kilmės klausimu. Turint galvoje K. Bügos aiškinimą¹⁰, trumpo dūnininkų *e* santykiamu su dounininkų *ɛ*, *ɛ* ar *ie*, didelį plotą, kur ta asimiliacija yra, reikia manyti, kad ji kiek senesnis žemaičių tarmių dalykas. Ji, be abejo, bus įvykusi prieš *u>ø* ir *i>ɛ* ir, greičiausiai, prieš kirčiuotų senųjų *a*, *e* ilginimą. Trumpas *e* Kuršenų ir kitose dūnininkų tarmėse galėjo išlikti tokiu keliu: dėl

⁹ Medžiaga imta iš LKLI Kalbos istorijos ir dialektologijos sektorius kartotekos.

¹⁰ Žr. K. Büga, Rinktiniai raštai, t. 2, Vilnius, 1959, p. 492.

regresyvinės asimiliacijos *e* buvo pradėtas tarti įtemptai, siauriau (grei čiausia visose žemaičių tarmėse, kur ta asimiliacija yra), nebepritapo prie *e* plačiojo ir nebuvo pailgintas. Paskui vienose dūnininkų tarmėse jis išvirto į *ɛ*, kitose į *ie* ar *ɛ*, o dūnininkuose jis išliko trumpas, nebetekęs įtemptumo, sutapęs su tos asimiliacijos nepaveiktu *e* plačiuoju, kai tose tarmėse ėmė blėsti asimiliacijos dėsniai. Buvus kažkokį įtemptą balsi rodo ir Tirkšlių tarmės balsis *ɛ*¹¹ (jei jis nėra nesenu laikų padaras).

Vilnius

О РЕГРЕССИВНОЙ АССИМИЛЯЦИИ ГЛАСНЫХ В НЕКОТОРЫХ ЖЕМАЙТСКИХ ГОВОРАХ СЕВЕРО-ВОСТОЧНЫХ ДУНИНИНКОВ

В. ВИТКАУСКАС

Резюме

Действию регрессивной ассимиляции в жемайтских говорах северо-восточных дунинников (Куршенай, Шаукенай, Куртувенай) подвергается только гласный *e*, стоящий перед концевыми слогами, слоговыми гласными которых являются *i*<*i*<**in* и *u*<*ū*<**un*, *ū*<*uo*, когда они стоят после мягких согласных (иногда перед *ie*<*é*). Тогда гласный *e* под основным-древним ударением произносится кратко, вместо ожидаемого долгого *e* (как в литературном языке): *mēdis* (лит. яз. *mēdis*) «дерево», род. п. мн. ч. *mielēnu* (им. п. ед. ч. *mielēni* «черника»), *duobilēlis* (род. п. ед. ч. *duobilē-le*) «клеверок», *bumbēklis* (лит. яз. *bambēklis*) «ворчун» и т. д. Случается, что ассимиляция происходит и тогда, когда между слогом с гласным *e* и концевым слогом с гласными *i*<*i*<**in*, *u*<*ū*<**un*, *ū*<*uo* стоит промежуточный слог с гласными *e*, *i*: *šēpeti* «щетку» (род. п. ед. ч. *šē-peče*), *nērini* «вязанье» (род. п. ед. ч. *nē-rine*) и т. д.

По мнению автора, действие этой ассимиляции началось еще до того, когда в литовском языке были удлинены ударяемые гласные *a*, *e*.

¹¹ Zr. A. Girdenis, min. straipsnis, ten pat.